

УДК: 323.25
Примљено: 23. јула 2009.
Прихваћено: 15. септембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2009.
год. 16. vol. 25.
стр. 35-52.

Александра Мировић

Институт за политичке студије, Београд

ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ: О ТЕОРИЈСКИМ И ЕМПИРИЈСКИМ УСЛОВИМА РАЗВОЈА ИДЕЈЕ, КОНТРОВЕРЗНОСТИ ТЕРМИНА И КОНТЕКСТУАЛНОМ ОКВИРУ ПРАКСЕ

Резиме

Ауторка у раду разматра теоријске и емпиријске услове који су морали да се стекну да би се могла развити модерна идеја грађанске непослушности у облику у којем је ми данас познајемо. Такође се истражује контекстуални оквир који је нужен да би практиковање грађанске непослушности, као специфичног средства политичке борбе, било могуће. Ту се не прихвата теза данас доминантне тзв. Ролс-Хабермасове концепције да тај нужен оквир представља искључиво стабилан демократски систем, односно да је грађанска непослушност могућа једино у већ развијеним демократијама. Сматра се, наиме, да тај институционални оквир свакако јесте пожељан, али не и нужен услов. Но, оно што се жели истаћи као заиста нужен контекстуални оквир јесте цивилна политичка култура. Указује се и на контроверзност термина, који није у духу ове цивилне политичке културе, нити је у складу са савременим принципима демократије, као ни с природом самог демократског система власти.

Кључне речи: грађанска непослушност, грађанска некооперативност, грађанска несагласност, цивилно друштво, цивилна политичка култура, грађанин *vs.* поданик, послушност, политичка власт, политичка облигација, демократска уставна држава, модерна демократска теорија, природно право, људска права, слобода, правда, легитимност, легалност, „легално неправо”, позитивно право, правни позитивизам.

Однос на релацији власт – човек /грађанин/ јесте основни и кључни политички однос од чијих карактеристика зависи квалитет тј. каквоћа политичких процеса у датом друштву, што значи и тип режима, односно облик политичког система који ће ту преовладати, а тиме и сама судбина и положај човека. Тај, од таквог „животног значаја” однос, који је не само врло комплексан и противречан, него и „поливалентан и условљен и добрим и лошим странама и човекове природе и власти”¹⁾, јесте такође однос око којег је мање или више, на овај или онај начин, центрирана целокупна политичка теорија.

Но, она је у својој историји претежно била усмерена на први члан (који овде третирамо као први само у смислу првонаведеног, а не и првог по значају) овог односа, на власт као такву и њене интересе, уз истовремено запостављање и маргинализовање оне друге стране у том односу – човека и његових интереса, потреба и права, посматрајући их само као објекте или средства у функцији власти. На тај начин је обликована једна, дуго доминирајућа, недемократска традиција у политичкој мисли – још од неких софиста (на пример, Тразимаха и његове идеје да сила ствара право), затим Платона и Ксенофонта, преко Макијавелија (Niccollo Machiavelli), до Хобса (Thomas Hobbes) и Хегела (G. W. F. Hegel), и касније Шмита (Carl Schmitt), Стаљина (Јосиф Висарионович Стаљин [Joseph Stalin]) и других – која је овај фундаментални однос у политици свела на однос власт - поданик, из чега је проистекло схватање политике и политичких система као односа између претпостављених и потчињених, заснованих на властима првих и послушности или покорности других. У новом веку, такво схватање политике и политичке власти добиће свој израз у познатој Хобсовој представи о модерној држави, коју је потом, почетком XX века, ревитализовао један антилиберални правник са нацистичком прошлошћу - Карл Шмит, својим саосећајним тумачењем модерне државе као, смртног Бога', као првог вештачког производа модерног технолошког света, као механизма команди који је измислио човек и који доводи до борбе, ако је потребно и уз помоћ насиља, против свих домаћих и страних супарника за власт, стварних или потенцијалних”.²⁾

Ови „апостоли реда и поретка” су, дакле, политичку власт и њоме посредоване односе и процесе тумачили, а неки и даље то

1) Наведено према: Војислав Становчић, *Власт и слобода*, Удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2003, стр. 11.

2) Carl Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*, Hamburg, 1938; наведено према: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003, стр. 167.

чине, из перспективе властодржаца, настојећи да оправдају њихово право да заповедају и обавезу грађана – поданика да буду послушни. За ту сврху, изналажени су и коришћени различити теоријски, идеолошки и религијски основи политичке облигације човека, односно разноврсни принципи легитимности власти, као што су на пример: принцип божје милости и воље (ауторитет Бога); принцип природе као првобитне снаге (*кратос*), то јест природног закона или закона разума; принцип природног права; воље народа и народног суверенитета; па све до позивања на историјске примере или, пак, коришћења принципа легалности (тзв. правни позитивизам).

У овом последњем случају, власт и њене одлуке и закони настоје се оправдати самом формалистичком чињеницом њихове законитости, односно тиме да су постојеће законе/ одлуке/ политике легалним процедурама донеле и да их у складу са законом (дакле, легално) спроводе на законит начин (опет, легално), у складу са постојећим политичким системом, успостављене власти. Овде је реч о грубом формалистичком и правно-позитивистичком свођењу легитимитета на „чист“ легалитет, уз пренебрегавање чињенице да је легитимитет много шира категорија и да, стога, услов легалности, мада нужан, није довољан, а поготово не у модерној демократској уставној држави, да би нека политика (закон или одлука) и власт која стоји иза ње били аутоматски сматрани легитимним и, као такви, прихваћени као нешто што заслужује поштовање и лојалност. С друге стране, у случају грађанске непослушности која, како каже Јирген Хабермас (Jürgen Habermas), „остаје да лебди између легитимитета и легалитета”³⁾, легалност не само да није нужан услов, него је и искључена *per deffinitionem*.

Оно што је битно јесте материјална супстанца, то јест садржај и циљ политичких одлука и закона, а не само њихова пука форма као у „садржински испражњеном захтеву о праву”⁴⁾; управо ту лежи и суштинска разлика између класичног (чисто јуристичког), иначе изворно немачког, концепта правне државе (*Rechtsstaat*) и англосаксонског концепта владавине права (*rule of the law*). Закон је, наиме, потенцијално такво средство политике, а не само њен лимитирајући основ, којим они на власти, чак и у једном демократском поретку са развијеним цивилним друштвом, могу ус-

3) Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12/1989, стр. 67.

4) Лидија Р. Баста, текст приложен у анкети с питањем „Шта је правна држава?”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12/1989, стр. 80.

поставити тзв. легално неправо или обезбедити за себе претерана и нелегитимна овлашћења, усмерена против оних над којима се влада и њихових слобода и права. Још је, око средине XVIII века, Жан-Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau), за кога можемо рећи да је - ослањањем на римску републиканску традицију као на узорит пример у конципирању свог модела уговорне државе - био својеврсна претеча савремених републикански оријентисаних демократских теорија које су пак, са своје стране, значајно утицале на уобличавање и даљу разраду модерног концепта грађанске непослушности, у својој оштрој критици Хобса и његове визије модерног грађанског друштва јасно упозорио на такву из закона извирућу опасност по човека и друштво. Иако су и многи други, и пре и после њега, указивали на то, па иако је о томе писао у потпуно друкчијем ситуационом контексту од данашњег, односно у друштвено-политичким условима оног времена, као и уз велику дозу сарказма, чини се ипак да Русо погађа ту у срж проблема принципа легалности: „Отварам књиге о Праву и етици; слушавам професоре и правнике; и с умом испуњеним њиховим заводљивим доктринама, дивим се миру и правди које је успоставио цивилни поредак; благосиљам мудрост наших политичких институција и, знајући да сам грађанин, престајем да жалим што сам човек. Потпуно обавештен о својим дужностима и срећи, ја затварам књигу, излазим из учионице и гледам око себе... Свуда видим јаке наоружане ужасним овлашћењима Закона против слабих”.⁵⁾

Овај Русоов сликовит опис контраста закона и правде, закона и права, правног поретка и етичких принципа, правне теорије и доктрине и правне стварности, говори управо о оној ситуацији у којој човек не сме да буде слаб, у смислу свог моралног интегритета и грађанског духа, већ напротив, „наоружан” својом самосвешћу и грађанском врлином храбрости, мора бити спреман да брани своју слободу и своја права ненасилним отпором властима и њиховим неправедним и нелегитимним законима. Таква стратегија отпора постаје онда, како би Џејмс Скот (James C. Scott) рекао, „оружје слабих” (*weapons of the weak*).⁶⁾

5) Jean-Jacques Rousseau, „Fragments of an Essay on the State of War” (око 1752. год. написан), у: *A Lasting Peace through the Federation of Europe and the State of War*, London, 1917, стр. 124-5; наведено према: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, оп. cit., стр. 146.

6) Видети: James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985. Скот, политиколог који се бавио етнографским истраживањима у Малезији, у овој студији износи своја запажања о различитим тактикама и чиниоцима ненасилне борбе коју су малезијски сељаци спроводили у виду свакодневног отпора.

То, међутим, не значи остваривање идеја народног суверенитета и опште воље („*volonté générale*”) у русоистичком смислу, са крајњим консеквенцама тог концепта који - као што истичу неки аутори, а посебно неолиберали (на пример, Талмон [J. L. Talmon] у својој студији *Корени тоталитарне демократије* [*The Origins of Totalitarian Democracy*, 1960.]), позивајући се на историјско искуство које му је следило - може завршити у револуционарном терору и „тоталитарној демократији” (терор јакобинске диктатуре за време Француске буржоаске револуције), када се демократија, одсуством ограничења власти и владавине права, претвара у, како је још Аристотел упозоравао, охлократију као најгори облик власти, који ће касније бити назван тиранијом већине, или владавином гомиле, руље (мобократија). Русоова политичка филозофија је, наиме, једна противречна филозофија која носи у себи, да употребимо речи Војислава Становчића, „извесне замке”. Поменути аутор посебно истиче улогу Русоа у стварању тог, за однос власт-слобода веома значајног парадокса, до кога ће доћи у другој половини XVIII века и у теорији и у пракси, али који ће се и касније такође понављати.

Реч је о „парадоксу ослобађања”, који се састоји у томе да се, „тежећи радикалној демократији (заправо) развијају претпоставке за нову ауторитарну владу”.⁷⁾ Русоова теорија несумњиво спада у ред теорија радикалне (непосредне) демократије, али она партиципацију у политичком животу, односно учествовање у формулисању „опште воље” и безусловно потчињавање истој, сматра условом постизања слободе. Одатле се изводи једна, најблаже речено, чудна теза о контроверзној „принуди за слободу”: ако неко неће да се повинује том ауторитету „опште воље”, то значи да он неће да буде слободан; те ће га у том случају „цело политичко тело принудити на послушност што не значи ништа друго до да ће га принудити да буде слободан”.⁸⁾

7) Војислав Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992, стр. 67; такође и: В. Становчић, *Власт и слобода*, *op. cit.*, стр. 119-20.

8) Жан-Жак Русо, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, „Филип Вишњић”, Београд, 1993, стр. 38.

У основи ове концепције налази се идеја апсолутног (недељивог и неутуђивог) народног суверенитета, која подразумева да таква суверена власт произлази из народа и припада такође њему. „Тако се задржавају својства боденовске концепције суверенитета, па и ауторитарне власти, само што је сада народ носилац те власти”, каже В. Становчић и додаје: „Апсолутност чини власт неограниченом и неодговорном без обзира на њеног носиоца” (В. Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *op. cit.*, стр. 67.). Имајући све то у виду, као и још неке Русоове ставове са изразито недемократским садржајима (нпр. противљење било каквој плурализацији друштва као деоби и цепању политичког тела, или подржавање цензуре), али и јакобински експеримент са инструментализацијом и покушајем остваривања његових идеја, Становчић сматра да

Када говоримо овде о политичком деловању грађана мислимо, дакле, на нешто сасвим друго - на концепт и праксу грађанске непослушности, која се схвата као једна „самоограничавају-

су Русоова политичка филозофија и на њој заснована политичка формула компромитоване, мада наглашава да то ипак не умањује допринос овог теоретичара у тематизацији и разматрању проблематике легитимизације власти и система.

Треба, међутим, напоменути да неки аутори, попут Љубомира Тадића, скрећу пажњу на то да Русоова теоријска оријентација и његово схватање демократије не престају да буду предмет спорних интерпретација и контроверзних ставова у политичкој и друштвеној теорији. Либерали, „и стари и нови су сматрали Русоа духовним зачетником диктатуре, односно „тоталитаризма“”, а они стари су, уз то, његово поимање демократије оцењивали и као утопистичко и илузорно („илузија XVIII века“); при чему су „и једни и други (су) имали у виду епилог Француске револуције, посебно период јакобинског терора, па и бонапартистичке диктатуре“ (све нав. према: Љубомир Тадић, „Жан-Жак Русо – једна филозофија кризе и револта“, предговор у: Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор*, *op. cit.*, стр. 19.). Берtrand Расл (Bertrand Russel) ће чак, у својој *Историји западне филозофије* (в. издање: Космос, Београд, 1962.) Хитлера (Adolf Hitler) и Стаљина сврстати у изданке Русоа, наспрот Черчилу (*Sir Winston Leonard Spencer Churchill*) и Рузвелту (Franklin D. Roosevelt), које је видео као изданке Лока. Али, ако се имају у виду изворни Русоови текстови о демократији и диктатури, на шта упућује и Љ. Тадић, утисак је да су изнете оцене ипак донекле претеране.

Русо је, наиме, демократију сматрао пожељним и најсавршенијим обликом власти, али ипак само идеалним, односно у пракси нереалним и могућим. Он је био свестан њених практичних ограничења у модерном и комплексном друштву, како оних политичко-техничке природе, тако и оних који, по њему, произлазе из људске природе. Тако, за оне прве каже: „Не може се замислити да народ остане непрекидно сакупљен у једном телу да би се бавио јавним пословима“ (Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор*, *op. cit.*, стр. 74.). Говорећи о другој врсти ограничења која везује за људски фактор, у складу са својим песимистичким погледима на човекову природу, он истиче да би демократија као савршена влада могла бити „божанска творевина“, одн. могућа само за народ богова, али не и за људско друштво. Стога ће и закључити да „ако се схвати у строгом смислу, права демократија није никада постојала, нити ће икад постојати“ (*ibid.*, стр. 74.) С друге стране, када је реч о диктатури, Русо је, ослањајући се на историјско искуство републиканског Рима, сматра оправданом само у одређеним, стриктним условима, као што је постојање опасности по државу, и то пре свега оне спољне; па и тада она, по њему, мора бити краткотрајна, тј. трајати онолико колико траје сама опасност, и никако дуже. Поред тога, ту су и његови ставови о једнакости и неједнакости у грађанском друштву (залагао се за извесне минималне услове једнакости), због којих су га аутори с различитих политичко-теоријских и идеолошких позиција (нпр. либерали и марксиста) сматрали једним буржоаским теоретичарем у том погледу. Ако се све то, уз нека друга важна места у његовој теорији, узме у обзир, онда постаје јасно да оно за шта је он пледирао, конципирајући својеврстан „друштвени уговор“, није ни мање ни више, него умерени егалитаризам у друштву и на законима утемељена и њима ограничена умерена републиканска власт.

Због тога је Љ. Тадић, саглашавајући се са оценом Ерика Вајла (Eric Weil) да Русо није био ни либералан ни ауторитаран, већ само револтиран („*sujet revolté*“), то јест теоретичар револта и кризе, и могао закључити: „У теорији једног увереног републиканца, какав је Русо био, није било места за било какав култ апсолутне, диктаторске власти и њену тиранску таштину“ (Љубомир Тадић, „Жан-Жак Русо – једна филозофија кризе и револта“, *op. cit.*, стр. 21.). Но, и овај аутор указује на извесне, мада од самог Русоа нежељене, недемократске тенденције у тој теорији, видевши главну опасност од њих у лошем превладавању супротности између индивидуума и апстрактне заједнице; што је, заправо, резултирало у Русоовом хипостазирању „опште воље“ коју је он, тежећи да се из државне политике истисну страсти и партикуларни, егоистички интереси, а уместо њих развију морал и врлина (имајући, дакле, „добру намеру“), поставио „наспрам“ или, боље рећи, изнад индивидуума, као некакви „апстрактни колективитет државе или нације чији се апсолутни ауторитет „пенетрира у унутрашњост човека““ (*ibid.*).

ћа „еволуционистичка“ стратегија” (Џон Кин [John Keane])⁹⁾, коју примењује нека мањина грађана у друштву, супротстављајући се на тај начин управо вољи већине која стоји иза одређених закона и политичких одлука тј. оних који су их донели, и покушавајући да ту већинску вољу преобликује у складу са својим захтевима, али све време остајући у оквирима уставног демократског поретка. То је, значи, једна „реформска тактика” (Хоув Данијел Вокер [Howe Daniel Walker])¹⁰⁾, која је усмерена на изазивање и спровођење промена у друштву путем утицаја на јавно мњење. Додуше, она се понекад назива и „самоограничавајућим радикализмом” (Џин Коен [J. Cohen] и Ендру Арато [A. Arato])¹¹⁾, али се радикалност ту не односи на примењена средства, јер су она у начелу ненасилна, већ на сам предмет захтева и, уопште, на прибегивање тој илегалној цивилној стратегији кршења правних норми као крајњем инструменту политичке борбе.

Но, да би се дошло до такве савремено-демократске праксе и теорије и њима инхерентног концепта грађанске непослушности, требало је да прође доста времена, уз један мукотрпан процес когнитивног и емпиријског сазревања друштвено-политичке свести. Јер, историја политичке теорије, како генерално, тако и оне западне, углавном је историја која је писана одозго; док су „права оних којима се влада дуго била тамна страна месеца. .. политичке мисли”.¹²⁾ Важно је, међутим, рећи да се овим наглашавањем претежно недемократских и ауторитарних карактеристика политичке теорије кроз њену историју, не пренебрегава значај чињенице, на коју посебно указује В. Становчић, да је скоро свака историјска епоха изнедрила, поред оних „апостола реда и ауторитета”, и веома значајне и утицајне „апостоле слободе”, односно претече или заступнике демократских идеја, а посебно велике идеје слободе, који су овим првима чинили својеврстан антипод (као такве парове значајних теоретичара исте епохе, који су представљали међусобне теоријске супротности, можемо издвојити, на пример, следеће: Платон [428/7-347. г. п. н. е.] - Аристотел [384-322. г. п. н. е.]; затим, иако их деле векови, ту су и хришћански теолози, св. Августин [A. Augustinus, 354-430] – Тома Аквински [T. Aquinas, 1225-1274]; потом, вође две струје Реформације, Мартин Лутер [M.

9) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 33.

10) Howe Daniel Walker, *Henry David Thoreau on the Duty of Civil Disobedience*, Clarendon Press, Oxford, 1990, стр. 7.

11) Наведено према: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004, стр. 61.

12) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 19.

Luther, 1482-1546] – Жан Калвин [Jean Calvin, 1509-1564], односно њихови следбеници лутеранци - калвинисти; онда, Хобс [1588-1679] – Лок [J. Locke, 1632-1704]; Русо [1712-1778] – Монтеѕкје [Charles de Montesquieu, 1689-1755]; Кант [Immanuel Kant, 1724-1804] – Хегел [1770-1831]; и др.).¹³⁾ Ради се о томе да се модерна демократска теорија, у оквиру које ће једино бити могуће конципирати теорију грађанске непослушности и њој одговарајућу теорију политичке облигације, почела развијати тек са успостављањем

- 13) В. Становчић нас упућује на фабијанске социјалисте, Џорџ и Маргарет Кол, као ауторе који су, у свом раду *Основи савремене политике* (Геџа Кон, Београд, 1935), истакли ову поделу значајних политичких теоретичара на „апостоле поретка” и „апостоле слободе”; али он додаје да се нешто слично може наћи и код неких других, попут Е. Спекторског у његовом делу: *Држава и њен живот*, СКЗ, Београд, 1933 (према: В. Становчић, *Власт и слобода*, *op. cit.*, стр. 60, фуснота 44).

В. Становчић, наимае, у више својих радова указује на те две струје, оличене у „апостолима реда и поретка” и „апостолима слободе”, које се провлаче кроз целу историју политичке мисли, а међу којима је основна линија поделе управо питање односа ауторитета и слободе, односно питања о природи политичке власти и људској природи. Они први, који су акценат стављали на ред, поредак, ауторитет, хијерархију, дисциплину и једнообразност, власт поимају „не само као основу друштва, него као циљ *per se*, као логику „државног разлога” у служби органицистички схватање државе или заједнице”; често полазећи од тезе „да држава сама себе оправдава, а да јој је сопствено јачање основни циљ”, док су истовремено поданици само „средство које има да допринесе томе циљу”. Уз такве ауторитарне теорије ишло је и песимистичко гледиште о људској природи, које је најупечатљивије и до краја разрадио Т. Хобс, користећи чувену Плаутову мисао „човек је човеку вук” (*homo homini lupus est*) као постулат своје социјалне и политичке филозофије. Такво гледиште је подразумевало да је човек, по својој природи, једно нерационално, себично тј. егоистично и агресивно биће, због чега се природно (преддруштвено и преддржавно) стање и одликује „рагом свијух против свих” (*bellum omnium contra omnes*). Друга струја, која је нагласак стављала на слободу, индивидуу и њен избор одн. алтернативе и плурализам, на ограничавање власти и њену одговорност, асоцијације, партиципацију, савест и само условну послушност властима тј. њеним одлукама и законима, није негирала друштвену потребу за ауторитетом, али је тежила његовом демократском конституисању, „уз учешће или пристанак оних над којима он има утицај или влада”. Таквом схватању политичке власти инхерентна је једна оптимистичка, у основи аристотеловска визија људске природе, по којој је човек, у својој суштини, углавном доброћудно, разумно и друштвено биће (*ζῷον πολιτικόν*) које, дакле, по својој природи тежи животу у заједници, те му не треба никаква спољна принуда (од стране државе и њене силе) на такво удруживање. Ове две историјске политичко-теоријске струје и њихово различито схватање односа на релацији власт – слобода, тема су којој је од почетка до краја посвећена већ помињана књига, иначе једно од Становчићевих капиталних дела, *Власт и слобода*. Но, иако се том проблематиком аутор бави кроз целу ову књигу, посебно је важан одељак: „Апостоли реда’ *versus* апостоли слободе’: „Воља за моћ’ у човековој природи?”; у: *Ibid.*, стр. 112-27; као и стр. 59-60; такође видети и: исти аутор, „Проблеми легитимности политичке власти”, *op. cit.*, стр. 59-61.

Треба, такође, истаћи да овај аутор издваја још једну, трећу групу теоретичара, оних – попут Лао Цеа (Лао С’), Русоа или Маркса (К. Marx) – чије су полазне претпоставке такве да би их могле препоручити за сврставање у еманципаторску струју „апостола слободе”, али је то искључено због исходишта њихових теорија, односно инструментализације њихових идеја и начина путем којих се у пракси покушавало да се оне реализују. Они су били такви да су заправо „остваривања слободарских тежњи дошла у антиномичан однос са самом природом слободе. .. Једноставно, средства су заузеле место циљева, а циљеви су понекад заборављени или су остали само на речима. Но, то не значи да су циљеви били априорно исправни” (*Ibid.*, стр. 61).

модерне уставне државе у XVII веку. А ова је, по свом карактеру, најпре била либерална, да би тек у XIX и XX веку са увођењем и ширењем општег права гласа, али такође и делимичним остваривањем неких других, у основи републиканских, захтева (везаних за оживљавање републиканског етоса и праксе, по узору на античку Грчку и Рим), постала и демократска¹⁴⁾, добивши свој облик у тзв. либерално-представничкој демократији која ће, коначно, бити први *locus* грађанске непослушности у њеном модерном значењу.

Политичка теорија је, дакле, пратила развој политичке праксе, мада то никако не значи да је она увек или само имала пуку дескриптивну и експланаторску функцију, већ наравно и проспективну и антиципирајућу, јер су међусобни утицаји емпирије тј. политичке стварности и теорије једноставно неминовни. Можемо чак рећи да и за велике демократске идеје, па и за саму идеју грађанске непослушности, важи исто оно што генерално важи и за све друге друштвене и политичке идеје: „... које ће идеје доминирати, највећим делом, а да их људи и нису свесни, зависи од лаганог и увелико замршеног процеса, у коме своје место имају најопштији ставови и мисаоне конструкције о могућностима и облицима мишљења и деловања, из њих проистекле политичке теорије и филозофије, па на крају, одлучујуће, и њихова операционализација у виду политичких идеологија... Тако се високоапстрактне идеје, посматрано на дуги рок и кроз низ посредовања, показују као оне које, у крајњој линији, управљају друштвеном еволуцијом, једном речју, које „производе“ свет”¹⁵⁾

Док се она струја модерне политичке филозофије која има недемократски или ауторитаран предзнак фокусира на процес освајања и очувања кључних ресурса власти, либерална политичка мисао је била усмерена на процес ограничења и поделе власти, односно на успостављање међусобне контроле и равнотеже (*checks and balance*) њених појединих грана. У првом случају, карактеристичан пример је Макијавели или, рецимо, Карл Шмит. Кад је, пак, реч о идеји разграничења и узајамног ограничења и контроле различитих органа и функција власти, сматра се да она формално почиње са Локом, мада је пре њега и Џемс Харингтон (James Har-

14) О таквом развоју модерне уставне државе говори Александар Молнар у: *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002, поглавље XXI, стр. 10-1, и поглавље XXIV, стр. 230.

15) Наведено према: Илија Вујачић, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 253; за тему о процесу развоја, постизања доминације и операционализације идеја, као и о њиховом утицају на друштвени развој, видети цео одељак: „Идејни темељи друштвених установа и понашања политичких актера”, у: *Ibid.*, стр. 252-4.

ington), у време Прве енглеске револуције, у свом утопистичком делу *Commonwealth of Oceana* (1656) изнео идеју о противтежама и равнотежи различитих органа власти као претпоставци човекових слобода (сматра се да је он први и употребио израз *checks and balance*); но, своју детаљну разраду ова идеја добија код Монтескјеа који ће је и сажето изразити својом чувеном, тако звучном и више него јасном реченицом: „Само власт зауставља власт” („*Pouvoir arrete la pouvoir*”)¹⁶), а под утицајем ових европских теоретичара, и двојица Американаца, Томас Џеферсон (Jefferson) и Џејмс Медисон (Madison), даће свој веома значајан допринос њеном развоју.

Премда је реч о крајње супротстављеним теоријским становиштима, она ипак имају и нешто заједничко, а што, по нашем мишљењу, није без извесних последица по концепт и праксу грађанске непослушности. Ту њихову заједничку карактеристику добро је уочио Џон Кин који, иако признаје да су оба ова гледишта неопходна за теоријску анализу власти, подвлачи да су она у ствари комплементарна, будући да се свако од њих држи претпоставке да је жудња за политичком влашћу нешто што је универзално. Због тога је, по Кину, модерна, а посебно европска политичка теорија власти, без обзира на ове своје различите струје, систематски пропуштала да анализира случајеве „либерализације одозго, под вођством државе“, односно случајеве практиковања политике повлачења с власти („*politics of retreat*“).¹⁷ „Политичари повлачења“

16) В. Становчић нам скреће пажњу на то да ова синтагма која се приписује Монтескјеу, заправо изворно припада Локу који ју је формулисао следећим речима: „једини прави лек за *силу* без овлашћења је да јој се супротстави *сила*” (видети: В. Становчић, *Власт и слобода*, *op. cit.*, стр. 231-32). С друге стране, Монтескје каже: „... вечито је искуство да је сваки човек који има власт склон да је злоупотреби и злоупотребљава је све док не наиђе на границе... Како се власт не би могла злоупотребити, потребно је да... једна власт обуздава другу” (Шарл де Монтескје, *О духу закона*, I-II, „Филип Вишњић“, Београд, 1989, 174-175).

Треба, међутим, напоменути да, иако је Монтескје прихватио Локову идеју поделе власти, његово учење се битно разликује од оног Локовог. Његов принцип поделе власти подразумева поделу на законодавну, извршну и судску власт, при чему те три власти треба да буду узајамно независне и, такође, да ниједна нема супрематију, одн. да не буде виша од других. За разлику од тога, код Лока је законодавна власт највиша, а поред ње разликује још извршну власт (која је обухватала и судску) и федеративну власт. Локова концепција је доста конфузна, а неки истичу да у њој нема ни поделе ни равнотеже власти, јер подела ту уистину значи раздвајање, или пре разликовање извесних функција власти, а не стриктну поделу у смислу постојања различитих грана власти, те да би требало за родоначелника идеје сматрати ипак Монтескјеа.

17) У анализи ове врсте политике, па и коришћењу израза „либерализација одозго, под вођством државе“, Кин се ослања на латиноамеричке ауторе - Гиљерма О’Донела (Guillermo O’Donnell), Филипа Шмитера (Philippe Schmitter) и Лоренса Вајтхеда (Laurence Whitehead), и њихово дело: *Transitions from Authoritarian Rule (Прелаз из ауторитарне владавине)*, Baltimore and London, 1986. Видети: John Keane, „The Politics of Retreat”, *The Political Quarterly*, vol. 61, бр. 3, јул-септембар 1990, стр. 340-52; као и: Џон Кин, *Грађанско друштво*, *op. cit.*, стр. 57-61; такође о Киновој теорији политике повлачења

су они политички лидери чија је основна функција да допринесу разграђивању ауторитарних политичких система, и то одозго, чиме заправо „подстичу раст самоорганизованог цивилног друштва“, играјући „улогу бабице“ у његовом рађању.¹⁸⁾ Ови случајеви, на које нам Кин скреће пажњу, битни су управо из тог разлога јер нам показују како се реформама одозго, тј. применом политичке стратегије промена која делује од врха ка дну друштва (тзв. *top-down* стратегија), могу створити услови и у недемократским системима за практиковање стратегије грађанске непослушности, као и других цивилних стратегија демократских промена од стране актера цивилног друштва (које иду у обрнутом смеру, од основе друштва ка његовом врху - тзв. *bottom-up* стратегије¹⁹⁾), чиме се процес разградње „Левијатана“²⁰⁾, сада одоздо, доводи до краја.

Очигледно је, међутим, да је дуготрајност, а великим делом историје и доминантност, оне ауторитарне и недемократске традиције (која није само карактеристика далеке прошлости, већ у значајној мери и XX века) оставила њен термилошки траг и у савременој демократској теорији и пракси, о чему сведочи актуелно-функционишући категоријални апарат, а свакако најупечатљивији израз тога јесте сама синтагма „грађанска непослушност“ (енг. *civil disobedience*, нем. *ziviler Ungehorsam*) или, пак, још драстичније, реч „послушност“ (енг. *obedience*, нем. *der Gehorsam*). Чини се, наимае, да овај, најблаже речено, рогобатни израз није адекватно термилошко решење, посматрано из перспективе савремене де-

видети и: Александра Мировић, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Џона Кина (John Keane)“, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 8, бр. 03/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 937-956.

- 18) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 60. Иначе, у групу политичара повлачења, Кин убраја такве политичке лидере као што су, на пример, били: Адолфо Суарез у Шпанији; Константин Караманлис у Грчкој; Јанош Кадар у Мађарској; Александар Дубчек у Чехословачкој; Војћех Јарузелски у Пољској; Милан Кучан у Словенији; или Михаил Горбачов у Совјетском Савезу.
- 19) О цивилној и политичкој стратегији демократских промена видети: Вукашин Павловић, *Друштвени покрети и промене*, Факултет политичких наука, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003, стр. 93-101.
- 20) „Левијатан“ је назив једног библијског чудовишта које гута људе, а према коме је Хобс насловио своје најпознатије политичко дело, први пут објављено 1651. године. То његово прво издање на насловној страни је имало и илустрацију овог чудовишта које је представљало суверена одн. државу, како ју Хобс замишљао; оно је држало мач и бискупски штап, што је изражавало јединство двеју власти - световне и духовне (мада је у том јединству, код Хобса, надређеност била на страни световне тј. државне власти), а било је сачињено од безброј ситних људи који су представљали само његове делиће. Оно ће зато постати синоним за разне облике недемократских политичких система или за, како Воја Становчић каже, „државу-чудовиште“ (В. Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти“, *op. cit.*, стр. 56; 64.). У том контексту смо и ми употребили овај појам.

мократске теорије и праксе; јер „бити грађанин” у модерном значењу тог појма – што значи имати политички субјективитет и развијену самосвест о њему, тј. бити носилац и реализатор, а по потреби и заштитник одређених људских, политичких и грађанских права, и „бити (не)послушан” – што носи конотацију поданичког статуса, па и таквог менталитета у случају безусловне послушности и политичко-грађанског пасивизма према нелегитимним властима или њиховим нелегитимним одлукама, једноставно се, по самој логици ствари, међусобно искључује. Стога, сматрамо да би можда били прихватљивији неки други, алтернативни изрази, као на пример: „грађанска нелојалност”, „грађанска некооперативност”, или „грађанска несагласност”. Но, како би израз „грађанска нелојалност”, сходно преовлађујућим гледиштима, могао важити само у случају неког недемократског система, док појам грађанске некооперативности неки, попут Теда Хондриха (Honderich), стриктно разликују од појма грађанске непослушности, подразумевајући под њим искључиво законите акције, произлази да би можда још најподобнији термин био „грађанска несагласност” (неслагање тј. ускраћивање подршке). Ради се заправо о томе да је у савременим демократским друштвима, како каже Хана Арент (Hannah Arendt), „грађанска послушност – законима, владарима, установама – ништа друго до спољашња манифестација подршке и сагласности”; па према томе, онда можемо рећи и да је „грађанска непослушност” само екстерно манифестовање ускраћивања подршке (властима или појединим њиховим представницима) и одсуства сагласности (са одређеним њиховим одлукама, законима или политикама). А то такође значи, пратећи даље поменути ауторку, да се питање ове (не)послушности „не решава односом наредби и поковавања, већ јавним мњењем и наравно бројем оних који га деле”.²¹⁾

21) Све наведено према: Хана Арент, „О насиљу” (*On Violence*, 1969), прев. са енглеског Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 169.

Арентова је, иначе, једна од ретких који уочавају да је актуелно изједначавање појмова „послушност” и „подршка”, односно употреба речи „послушност” када се мисли на подршку, погрешно и збуњујуће. Она сматра да таква терминолошка збрка води порекло од револуционара XVIII века који, иако су створили један облик владавине заснован на владавини права (чиме је окончано владање човека над човеком, које је „владавина која одговара робовима”), наставили су да користе стари речник који је одговарао једној другој и превазиђеној традицији. „Они су нажалост”, каже Арентова, „и даље говорили о послушности – (сада - прим. А. М.) послушности законима уместо људима – али су у ствари мислили на подршку законима на које су грађани дали свој пристанак” (*Ibid.*, стр. 163.). Такође, ослањајући се на Пасрен-Дантревеово (Alexander Passerin d’Entreves) поређење закона са „ваљаним правилима игре” која се „пре, прихватају’ него, намећу’”, она закључује: „Сви закони су, упутства пре него наредбе”. Они управљају људским односима као што правила управљају игром. А коначно јемство њихове ваљаности се састоји у старој римској максими *pacta sunt servanda*” (*Ibid.*, стр. 163, фн. 12).

Постоји, међутим, више значајних разлога због којих смо упућени да ипак користимо термин „грађанска непослушност”, како би избегли евентуалне неспоразуме и могућа неразумевања. Поред тога што је тај израз временом постао толико уобичајен да је његова употреба дубоко укорењена у савременој теорији и пракси, на њему се данас чак и инсистира. Сматра се да се само он односи на појам који подразумева одређено јавно, у суштини илегално, али ненасилно политичко деловање грађана, усмерено против појединих закона или одлука власти у демократском уставном систему или, прецизније, систему либерално-представничке демократије, и то уз недовођење у питање овог уставног устројства и с позивањем на правду; док би се неким другим, сличним изразима и појмовима – као што су на пример: „непослушност грађана”, „пасивни отпор”, „нова непослушност” или „радикална непослушност” – који мање или више јесу у теоријској употреби, излазило ван овог контекста, односно они би могли да важе само за сличну технику политичког деловања грађана, али у недемократском, то јест квазидемократском или семидемократском систему („непослушност грађана” и „пасивни отпор”), или пак у демократском, али када је такво деловање усмерено и против самог постојећег облика либералне демократије и када се врши с позивањем на другачије вредности („радикална непослушност” [*radical disobedience*] и „нова непослушност” [*der neue Ungehorsam*]). Другим речима, то значи да се само термин „грађанска непослушност” односи на онај данас преовлађујући концепт, с веома строго формулисаним условима за спровођење и оправданост оваквих чинова, који је разрадио Џон Ролс (John Rawls) у склопу своје теорије правде, а који су многи преузели, па чак и аутори са другачијих теоријских позиција, попут Ј. Хабермаса који га је у великој мери прихватио, што је резултирало да се њихове теорије грађанске непослушности често кумулативно означавају као „Ролс-Хабермасова концепција”.

Најбољи доказ да су ови услови сувише ригидни јесте сама пракса, како она из даље, тако и она из ближе прошлости, али и из наше савремености, какво је, између осталих, и искуство нашег друштва из протекле деценије, које смо непосредно доживели. Та пракса, поред оповргавања и неких других полазишта ове концепције, показује да је грађанска непослушност као средство политичке борбе могућа и у условима непостојања развијене или „пуне” демократије. С друге стране, када би сви ти историјски и савреме-

ни случајеви били искључени као примери „не-баш-грађанске непослушности”, то би значило обесмишљавање самог овог појма.²²⁾

То питање представља један од значајних аспеката проблематике грађанске непослушности, на који се овде посебно жели скренути пажња. Дакле, успостављена и консолидована демократска правна држава, односно развијени демократски уставни и институционални оквир, иако пожељан, није и нужан услов за практиковање грађанске непослушности. Али, оно што јесте нужно и без чега ова не може, то је: с једне стране – оно што истичу Џин Коен и Ендру Арато – бар делимична институционализација демократије и људских и грађанских права, што укључује могућност постојања цивилног друштва, па макар у његовој рудиментарној форми, с неким неопходним степеном његове релативне аутономије, односно могућношћу његове самоодбране, као и демократску легитимизацију власти и поретка, или макар да се држи до ње; а с друге – оно што посебно наглашава Хабермас – постојање „једне зреле”, а ми бисмо пре рекли цивилне политичке културе. Јер, без оног првог, грађанска непослушност је тешко могућа, а и кад би евентуално била могућа, сасвим извесно је да би била неуспешна и заправо осуђена на пропаст, а њени практиканти на ко зна какве казне; док без оног другог, она је апсолутно немогућа, пошто у том случају не би било оних који једино могу бити носиоци таквих грађанских акција и иницијатива, а то су грађани и њихова удружења као актери цивилног друштва.

Стога, можемо рећи, парафразирајући речи Џ. Кина о његовом рedefинисаном појму демократије, да грађанска непослушност која, онако како је ми схватамо, подразумева један контекстуални оквир са саморефлексивном политичком влашћу, саморефлексивним цивилним друштвом и њему иманентном цивилном политичком културом, „свакодневно подсећа и владаре и оне којима се влада да људи који владају над другима не могу чинити све што хоће, и да су (како је то Спиноза рекао) чак и суверени принуђени да признају да у пракси ,не могу натерати сто да једе траву”²³⁾

22) Такву критику доминантне, тзв. Ролс-Хабермасове концепције као једне „строге” и „догматске” концепције, по којој ни случај Србије из септембра/октобра 2000. год. не би могао да се третира као пример грађанске непослушности, износи Ивана Спасић, истичући како критичари сматрају да „... толиким сужавањем опсега, у који више не може да стане велики број историјски значајних случајева, појам грађанске непослушности почиње да губи смисао”. Ова ауторка такође указује и на поменуту „борбу око имена”(видети: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, *op. cit.*, стр. 69; такође о томе и у одељку истог рада: „Србија: грађанска непослушност?”, стр. 71-5.).

23) Џон Кин, *Цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 20.

ЛИТЕРАТУРА

- Albrecht, Alfred, „Правна држава”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Арент, Хана, „О насиљу”, прев. са енглеског Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Баста, Лидија Р., текст приложен у анкети с питањем „Шта је правна држава?”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Чавошки, Коста, *Право као умеће слободе*, Драганић, Београд, 1994.
- Наветмас, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Хобз, Томас, *Левјатан: или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, у редакцији и с Предговором Михаила Ђурића, Култура, Београд, 1961.
- Јеловац, Дејан, „Како је могућа грађанска непослушност у савременом демократском поретку?”, Интернет: www.radiostudent.si/projekti/demokracija/teksti/28nepokorscinash.html.
- Keane, John, „The Politics of Retreat”, *The Political Quarterly*, vol. 61, бр. 3, јул-септембар 1990.
- Келзен, Ханс, *Шта је правда*, са поговором Данила Басте: „Келзеново разарање правде”, Филип Вишњић, Београд, 1998.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Locke, John, *Две расправе о влади*, којима претходи *Patriarcha* сер Р. Филмера, а следи Локово *Писмо о толеранцији*, приредио и Предговор написао Коста Чавошки, Младост, Београд, 1978.
- Матић, Милан, *Човек и политика*, у: Милан Матић, *Одабрана дела*, књига IV, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Матић, Милан, „Грађанин”, одредница у: Матић, Милан (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Мировић, Александра, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Џона Кина (John Keane)”, *Политичка ревија*, бр. 03/2005, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002.
- Монтескје, Шарл де, *О духу закона*, I-II, „Филип Вишњић”, Београд, 1989.
- Ненадић, Данијела, „Друштвени покрети као носиоци промена: Процеси мобилизације”, *Српска политичка мисао*, бр. 1-4/2003, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Павловић, Душан, „Филозофски основи права” (Приказ књиге: Коста Чавошки, *Увод у право I: Основни појмови и државни облици*), *Српска политичка мисао*, бр. 1/1995, Институт за политичке студије, Београд, 1995.

- Павловић, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, Факултет политичких наука, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003.
- Подунавац, Милан, *Принцип грађанства и поредак политике*, „Принцип” и ФПН, Београд, 1998.
- Power, Paul, „On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought”, *The American Political Science Review*, god. 64, br. 1, 1973.
- Расл, Берtrand, *Историја западне филозофије*, Београд, Космос, 1962.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Русо, Жан-Жак, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, Филип Вишњић, Београд, 1993.
- Scott, James C., *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *Анали Правног факултета*, бр. 1-4/2001, Београд.
- Становчић, Војислав, „Правни позитивизам, релативизам и вредносни неутрализам: поистовећивање легалитета и легитимитета”, *Правни живот*, бр. 10/1986.
- Становчић, Војислав, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992.
- Становчић, Војислав, „Чему се покоравати државној власти? Увод у разматрање о условности и двостраности политичке обавезе грађана”, *Наше теме*, бр. 9/1986.
- Становчић, Војислав, *Власт и слобода*, Удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Strauss, Leo, *Природно право и историја*, с Поговором Љубомира Тадића: „Развитак и криза природног права у делу Lea Straussa”, ПЛАТΩ, Београд, 1997.
- Шарчевић, Един, „Појам правне државе”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12/1989.
- Тадић, Љубомир, „Жан-Жак Русо – једна филозофија кризе и револта”, предговор у: Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, „Филип Вишњић”, Београд, 1993.
- Вујачић, Илија, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Walker, Howe Daniel, *Henry David Thoreau on the Duty of Civil Disobedience*, Clarendon Press, Oxford, 1990.

Aleksandra Mirovic

CIVIL DISOBEDIENCE

ON THEORETICAL AND EMPIRICAL CONDITIONS OF IDEA DEVELOPMENT, TERM CONTROVERSY AND CONTEXTUAL FRAME OF PRACTICE

Summary

In this work author analyzed theoretical and empirical conditions that need to be met in order to develop modern idea of civil disobedience in the way as we know it nowadays. In addition to it, the author also researched a contextual frame that is necessary for practicing civil disobedience as a specific tool of political struggle. Here it is not acknowledged a widely accepted (so-called) Rawls-Habermas' conception that such necessary frame represents an exclusively stable democracy system, so that it is possible to achieve the civil disobedience only in developed democracies. That is, it is considered that such institutional frame is a desirable condition, but not necessarily a necessary one.

However, the author wanted to underline that civil political culture as a really necessary contextual frame. The author also underlined the controversy of the term itself, as it is not compatible with civil political culture, nor is it compatible with modern principles of democracy, nor with the nature of a democratic system of government.

Key-words: Civil disobedience, civil non-co-operation, civil disagreement, civil society, civic political culture, citizen vs. subject, obedience, political authority, political obligation, democratic constitutional state, modern democratic theory, natural law, human rights, liberty, justice, legitimacy, legality, „legal non-law”, positive law, legal positivism.

